

BERNARDA ŽUPANEK¹

Produkcija antične preteklosti: Ljubljana, rimski zid na Mirju ter teorija akterja in mreže

Izvleček: V prispevku se avtorica osredotoča na produkcijo znanja o preteklosti na primeru prenove in monumentalizacije ostankov rimskega obzidja na Mirju v Ljubljani v 20. in 30. letih 20. stoletja. Kot metodo uporablja teorijo akterja in mreže ter ugotavlja, da je intenzivna produkcija antične preteklosti Ljubljane v tem času tesno vezana na politične aspiracije Ljubljančanov in Slovencev v novonastali kraljevini SHS.

Ključne besede: Ljubljana, antika, Emona, dediščina, spomenik, rimski zid na Mirju, teorija akterja-mreže, produkcija znanja

UDK: 94(497.4Ljubljana)

Producing a Classical Past: Ljubljana, the Roman Wall at Mirje, and the Actor-Network Theory

Abstract: The paper examines the production of knowledge about the past, applying the actor-network theory to a case study of the renovation and monumentalisation of the Roman wall at Mirje (Ljubljana, Slovenia) in the 1920s and 1930s. The intensive production of a classical past for Ljubljana in this period appears to have been closely connected to the political aspirations of Ljubljana's and Slovenia's citizens in the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

¹ Dr. Bernarda Županek je muzejska svetovalka in kustosinja za antiko v Mestnem muzeju Ljubljana. E-naslov: bernarda.zupanek@mgml.si.

Key words: Ljubljana, Classical antiquity, Emona, heritage, monument, Roman wall at Mirje, actor-network theory (ANT), knowledge production

V Monitorju ISH smo že pisali o imaginariju Emone, rimskega mesta na prostoru kasnejše Ljubljane – imaginariju, ki je v Ljubljani kontinuirano nastajal in se spreminjal od 17. stoletja naprej.² Podali smo kratek prerez teh sprememb in navedli nekatere vzroke, ob strani pa pustili načine, kako je bil imaginarij Emone ustvarjen. To vprašanje si zastavljamo v tem prispevku in kot študij primera sledimo produkciji imaginarija Emone v obdobju 20. in 30. let 20. stoletja, ko se je po intenzivnih arheoloških izkopavanjih južnega dela Emone sprožila intenzivna debata o ohranitvi južnega emonskega obzidja na Mirju, in posledično Plečnikova prenova tega spomenika.

Zanima nas, kako je bila emonska preteklost producirana, in sicer ne zgolj med strokovnjaki, ampak tudi – in v obdobju, ki ga tu jemljemo kot študij primera še prav posebej – med Ljubljančani in Slovenci. Paul Veyne o tkivu, ki sestavlja preteklost, pravi: *Dejstva ne obstajajo izolirano; tkivo zgodovine oziroma to, kar imenujem intriga, je nadvse človeška in zelo malo 'znanstvena' zmes materialnih vzrokov, ciljev in naključij.*³ V širšem kontekstu pa naše vprašanje posega na polje produkcije znanja nasploh, zato bomo za iskanje odgovora nanj uporabili teorijo akterja in mreže,⁴ ki se osredotoča

² Županek, 2008.

³ Veyne, 1990, 21.

⁴ Angl. *actor-network theory* (ANT); prim. Callon, 1986; Latour, 1988; 1999. Vse termine ANT je poslovenila Polona Glavan v prevodu B. Latour, *Pandorino upanje*, Koda, Ljubljana 2011.

na vprašanja o produkciji znanosti, o sprejemanju odločitev in oblikovanje dejstev v znanstvenih skupnostih.

O teoriji akterja in mreže

Teorija akterja in mreže je materialno-semiotični pristop k raziskovanju produkcije znanja. Kartira odnose med objekti, materialnim ter semiotičnim, konceptualnim; raziskuje specifične strategije za njihovo povezovanje v omrežja, tako da oblikujejo navidez koherentno celoto. Teorija akterja in mreže se od drugih tovrstnih pristopov razlikuje že pri definiranju aktantov, saj predvideva, da ne delujejo samo ljudje, ampak tudi živali, objekti, ideje.

Začetni aktant, zastopnik, iniciator, izumitelj ali kakor koli ga imenujemo, novači različne aktante v mrežo. *No actant is so weak that it cannot enlist another. Then the two join together and become one for the third actant, which they can therefore move more easily. An eddy is formed, and it grows by becoming many others.*⁵ Tako oblikovane mreže so prehodne, v kontinuiranem nastajanju in preoblikovanju: odnosi med aktanti morajo biti kontinuirani ali pa se mreža razpusti. Mreža odnosov med aktanti ni nujno koherentna in lahko vsebuje konflikte. Teorija akterja in mreže se izogiba enovročnim pojasnitvam, resno jemlje vlogo artefaktov in raziskuje konkretne mreže aktantov.

V teoriji akterja in mreže je ključen koncept translacije: vse, kar se dogaja znotraj mreže, je translacija. Translacija⁶ označuje premikanja s spremembami, premestitve skozi druge aktante, katerih mediacija je za akcijo nujna.⁷ Translacija je tisto, kar aktanti počno, je hkrati proces in učinek. Translacijske mreže⁸ prevajajo npr. orodja,

⁵ Latour, 1988, 159.

⁶ Angl. *translation*.

⁷ Latour, 1999, 311.

⁸ Angl. *translation networks*.

opazanja, spretnosti, zanimanja v izjave v skladu s potekajočo debato.⁹ Translacijske mreže so delo, skozi katero aktanti spreminjajo, premeščajo in prevajajo svoje številne in nasprotujoče si interese:¹⁰ *Nothing is, by itself, either knowable or unknowable, sayable or unsayable, near or far. Everything is translated.*¹¹ Translacija je proces, ki stalno teče, ki nikoli ni dokončan. Seveda lahko tudi ne uspe. V procesu translacije se zavezniki pri nekem argumentu identificirajo, oblikujejo in novačijo za podporo.¹² Translacijske mreže, ki vključujejo različne aktante, bodo ustvarjale različne prevode.

V študiji o tem, kako so morski biologi skušali zvečati produkcijo školjk pokrovač v St. Brieuc Bay, ki velja za klasično delo teorije akterja in mreže, je Michel Callon¹³ identificiral štiri ključne faze translacije. Najprej je *problematizacija*,¹⁴ moment, v katerem se aktanti zavedo problema in načrtujejo rešitev tako, da bodo zanj nujno potrebni. Sledi *interesement*,¹⁵ zainteresiranje (drugih) aktantov, ustvarjanje telesa zaveznikov, ki se zgodi v procesu translacije njihovih interesov v poravnavo z že ustvarjeno mrežo aktantov. V tej fazi je problem pogosto reformuliran, da bi dosegli tako poravnavo. Naslednja faza je *vstop*,¹⁶ ko postane problem ali rešitev zanj sprejeto, legitimno dejstvo in aktanti sprejmejo svoje vloge v mreži. To je doseženo s kontrolo ali vplivom na produkcijo dejstev skozi zaveznike in inskripcije. Zadnja faza je *mobilizacija zaveznikov*,¹⁷ kjer rešitev problema dobi širšo podporo. Ključni aktanti

⁹ Callon, 1995, 50.

¹⁰ Latour, 1999, 311.

¹¹ Latour, 1988, 167.

¹² Callon, 1986.

¹³ Callon, 1986.

¹⁴ Angl. *problematization*.

¹⁵ Francoski izraz se uporablja tudi v angleških tekstih.

¹⁶ Angl. *enrolment*.

¹⁷ Angl. *mobilisation of allies*.

skrbijo za stabilnost mreže in jo uporabljajo za uveljavljanje rešitev. V članku skozi te štiri faze opisujemo oblikovanje emonskega imaginarija v obdobju 20. in 30. let 20. stoletja, ko se oblikuje Plečnikova prezentacija rimskega obzidja na Mirju, ki ključno zaznamuje emonski imaginarij v tem obdobju.

Kako uporabljamo teorijo akterja in mreže? Splošno metodološko izhodišče teorije akterja in mreže se zdi preprosto: *Follow the actors, both as they attempt to transform society and as they seek to build scientific knowledge or technological systems.*¹⁸ Vendar je ta preprostost navidezna, saj vodi v izjemno kompleksnost odnosov med aktanti in njihovim delovanjem. Podobno pravi Paul Veyne o pisanju zgodovine: *To se pravi, da v zgodovini razlagati pomeni razložiti; ko se zgodovinar noče zaustaviti ob prvi vabi in možnosti ali ob prvem naključju, ki se pojavi, ju ne nadomesti z kakim determinizmom, ampak ju pojasni tako, da odkriva druge možnosti in druga naključja.*¹⁹ Število vzrokov, ki jih je mogoče navesti, je neskončno, in sicer iz preprostega razloga, ker je običajno vzročno razumevanje – rečeno drugače: zgodovina – opisovanje in ker je neskončno tudi število možnih opisov istega dogodka.²⁰ Metodološko torej teorija akterja in mreže sledi aktantom in kartira odnose med njimi, ki so lahko hkrati materialni (odnosi med stvarmi, objekti) in semiotični (odnosi med idejami, koncepti). Predvideva namreč, da je veliko odnosov hkrati materialnih in semiotičnih. Orodja, ki jih za sledenje običajno uporablja, so intervjuji in etnografska opazovanja, preučevanje tekstov in slik, baz podatkov in podobno.²¹

¹⁸ Callon, Law, Rip, 1986, 4.

¹⁹ Veyne 1990, 31.

²⁰ Veyne 1990, 39.

²¹ Prim. Latour, 1988; Callon, 1986.

Emona kot spomenik in rimsko obzidje na Mirju

V 19. stoletju se je po vsej Evropi odnos do historičnih spomenikov spremenil. Začetek industrijske dobe z intenzivnim preoblikovanjem in tudi degradacijo človekovega okolja je prinesel preobrat v hierarhiji vrednot, pripisovanih historičnim spomenikom.²² Industrijska revolucija je bila videna kot nepremostljiv prelom med oddaljeno preteklostjo in sedanostjo. S privilegiranjem estetskih in čustvenih vrednosti preteklosti so bili historični spomeniki uvrščeni v romantizirano preteklost. Sprejeta je bila izpopolnjena zakonodaja o zaščiti historičnih spomenikov, znanstveni pristopi so dokončno nadomestili antikvarne, restavratorstvo je postalo samostojna disciplina.

Pri nas se je obdobje, ki mu Françoise Choay²³ pravi "obdobje posvetitve", tj. uradne institucionalizacije historičnega spomenika, začelo konec 19. in v začetku 20. stoletja. Preobrat v odnosu do preteklosti in historičnih spomenikov je odločilno vplival tudi na imaginarij Emone. Oblikovala se je zavest o Emoni kot o dragocenem historičnem spomeniku, hkrati pa so se v prvem desetletju 20. stoletja začela prva velika arheološka izkopavanja Emone pod vodstvom Walterja Schmida, ki so razkrila južni del rimskega mesta, skupaj z delom obzidja.²⁴

Po spominih Josipa C. Oblaka na njegovo mladost na Mirju, kjer opisuje rimski zid v času pred potresom leta 1895,²⁵ si lahko predstavljamo ta spomenik pred Schmidovimi raziskavami: *Rimski zid, tedaj še ves obdan z zemljo, kakor iztapeciran, je nudil sliko dolgega miniaturnega, nizkega gorskega grebena s travnatim 'gorskim' pobočjem na obeh straneh, po grebenu samem pa je bila bolj ali manj*

²² Choay, 2001, 83.

²³ Choay, 2001, 82 s. s.

²⁴ Prim. Schmid, 1913.

²⁵ Oblak, 1935.

SLIKA 1: RIMSKI ZID NA MIRJU. RAZGLEDNICA JE BILA POSLANA LETA 1913.
PREDMET HRANI MGML.

razgledna pot /.../ Rimski zid je imel namreč zelo pripravne bolj ali manj razmajane leve (niše), ki so bile kakor nalašč za skrivalnice, ali pa tudi za – ognjišča; nekoč smo kuhali v taki luknji mladi postovko ...

Po arheoloških izkopavanjih je Walter Schmid ostanke obzidja rekonstruiral do enotne višine in okrepil z notranjim nasipom.²⁶ Mejo med ohranjenim in rekonstruiranim delom je označil s prodniki ter zaščitil krono zidu s travno rušo.²⁷ Iz časa kmalu po zaključku Schmidovih delih imamo nekaj razglednic in fotografij, ki dokumentirajo situacijo (prim. slike 1 in 2).

Walter Schmid je želel južni del mesta Emone z ohranjenim delom obzidja zavarovati in ga preurediti v veliki muzej Emone. Kot je zapisal,²⁸ je bil uspeh njegovih arheoloških raziskav tako velik, da se je nadvojvoda Evgen Avstrijski ob svojem obisku v Ljubljani

²⁶ Kastelic, 1951, 297.

²⁷ Hrausky, Koželj, Prelovšek, 1996, 61.

²⁸ Schmid, 1913, 62.

13. aprila 1910 odločil ustanoviti "Museum Emonense". Zato je takratni Mestni svet ljubljanski za odkop, raziskavo in prezentacijo Emone ter za načrtovani emonski muzej rezerviral oz. zavaroval ves kompleks južno od Rimske ceste, vendar do realizacije tega projekta ni prišlo.

Kaj se je dogajalo z rimskim obzidjem na Mirju po končanih Schmidovih izkopavanjih oz. njegovi konservaciji zidu? Odkod ideja za Plečnikovo preureditev? Poglejmo si ta del zgodbe o emonskem imaginariju po fazah, torej kaj se postavi kot problem, kako se vzpostavi mreža, kdo postane primarni aktant itn.

Problematizacija in rimsko obzidje kot primarni aktant

Ko se je po prvi svetovni vojni Ljubljana začela širiti, je ljubljanski upravni forum prostor med Gradaščico in današnjo Aškerčevo cesto razparceliral in začel parcele odprodajati zasebnikom v pozidavo.²⁹ Iva Curk pojasnjuje,³⁰ kako je stanje zidu in njegova lega sredi naglo razvijajočega se predela Ljubljane postala problem: *Rimski zid je ležal prav sredi zemljišča, ki naj bi omogočilo živahno zidavo ob pravokotno se sekajoči mreži ulic. Ležal je tam kot brezoblična gmota, iz katere so se kazali skladi kamenja, kjer sta rasla plevel in goščavje, kjer je uživala okoliška otročad, kot govore spomini starih Ljubljančanov. Ljudje, ki so imeli v mislih mestno četrt gospodskih domovanj, takih, kot jih je povsod okoli potem res zraslo lepo število in so mnoga od njih še danes med cvetovi arhitekturnih spomenikov tega mesta, si s predpotopno pošastjo rimskega zidu res niso vedeli dosti pomagati.*

Zid je bil v letih po končanih Schmidovih raziskavah in rekonstrukciji večkrat popravljan, vendar neustrezno, in je bil v slabem sta-

²⁹ Curk, 1995, 72.

³⁰ Curk, 1995, 72.

SLIKA 2: RIMSKI ZID NA MIRJU PO SCHMIDOVİ REKONSTRUKCIJI IN PRED PLEČNIKOVIM POSEGOM. RAZGLEDNICA JE BILA POSLANA V 20. ALI ZGODNJIH 30. LETIH 20. STOL. PREDMET HRANI MGML.

nju (slika 2). Poleg tega je pomenil oviro za promet v tem delu Ljubljane, odstranitev zidu pa bi pomenila tudi širitev zemljišč za novo gradnje. Zagovorniki rušitve zidu so navajali še druge argumente: da je zid za znanost nepomemben in da celo ni pristen, ampak ponaredek iz kamna, ki da so ga z vseh strani navozili na Mirje.³¹

Zahteve po rušenju zidu so bile sprožene med delom meščanov. Poziv za odstranitev zidu je bil objavljen v *Slovenskem narodu* in v občinskem svetu je bil sprožen predlog, naj se zid odstrani.³² Za ohranitev in obnovo zidu se je odločno zavzel dr. France Stele (1886–1972), ki je bil od leta 1919 v Ljubljani kot deželni konservator na Spomeniškem uradu v Ljubljani pristojen za celotno slovensko jezikovno območje v takratni Jugoslaviji.

³¹ Stele, 1928, 5.

³² Stele, 1928, 5.

Predpostavljamo, da se je v tej prvi fazi rimski zid na Mirju vzpostavil kot primarni aktant in novačil druge aktante, ki imajo svoje interese za ohranitev zidu; katere, bomo videli v nadaljevanju. Zakaj je bil zid v tej mreži tako dragocen, zakaj so bili njegovi argumenti tako močni? Zid je bil razumljen kot del Emone, rimske predhodnice Ljubljane, že takrat obložene z vsemi pomeni, ki jih ima antika za zahodni svet. Ta je, kot bomo videli v nadaljevanju, rabila Ljubljani kot simbolni kapital v tem obdobju, v katerem so se zgodile pomembne družbeno-politične spremembe.

Interessement za ohranitev zidu

France Stele velja za ključno figuro sodobnega slovenskega konservatorstva. Alenka Kuševič o Steletu piše:³³ *Največ zaslug za razvoj slovenskega spomeniškega varstva ima France Stele, prvi šolani konservator in najuglednejše ime te stroke na Slovenskem. Sprejemom mesta deželnega konservatorja za Kranjsko je postal ustanovitelj spomeniškovarstvene službe /.../ na Slovenskem.* France Stele je kmalu zainteresiral druge za svojo pobudo, da je treba rimski zid ohraniti. Hrausky, Koželj in Prelovšek pišejo, da je že leta 1926 na predlog Konzervatorskega društva Mestna občina ljubljanska sklenila zid renovirati po Plečnikovih načrtih.³⁴ Stele je torej že zelo kmalu k sodelovanju pritegnil arhitekta Jožeta Plečnika (1872–1957).

Najočitnejši korak k ohranitvi zidu pa je bil Steletov sestavek *V obrambo rimskega zidu na Mirju*, ki ga je objavil v Slovincu št. 163 in 164 leta 1928; tekst je kot samostojno publikacijo istega leta izdal Spomeniški urad. Z njo je France Stele nagovoril tako širšo strokovno javnost kot Ljubljančane. Zapisal je, da je samo razpravljanje,

³³ Kuševič, 1999, 259.

³⁴ Hrausky, Koželj, Prelovšek, 1996, 61.

ali naj se zid podre ali naj ostane, škodljivo za ugled Ljubljane pred kulturnim svetom.³⁵ Skušal je pobiti argumente zagovornikov rušitve zidu. Utemeljeval je pristnost in pomembnost rimskega zidu ter trdil, da zid ne zmanjšuje estetske podobe Mirja, ampak lahko k tej le prispeva, in da ni resna prometna ovira.³⁶

Steletova knjižica dokumentira močan interes ohraniti zid in njegovo mobilizacijo številnih strokovnjakov za doseganje tega cilja: pomembnega jugoslovanskega arheologa dr. Frana Bulića, beogradskega prof. arheologije Nikole Vulića, zagrebškega profesorja arheologije Viktorja Hoffillerja, direktorja Državnega arheološkega muzeja v Splitu Mihovila Abramića, ljubljanskega profesorja arheologije Balduina Sario, dveh dunajskih prof. arheologije, Emila Reischla in Rudolfa Eggerja, ter profesorja arheologije na graškem vseučilišču Walterja Schmida, ki je zid pred leti raziskal in restavriral. Kot zadnje je citirano pismo arhitekta Jožeta Plečnika.³⁷

V kontekstu *zainteresiranja* so posebej zanimive povezave med Francetom Steletom in Jožetom Plečnikom, takrat že uglednim arhitektom, ki se je leta 1921 vrnil v Ljubljano. France Stele je Plečnikovo delo dobro poznal in izredno cenil. Posvetil mu je članke o arhitekturi in pozneje je postal stalni kronist Plečnikovega ustvarjanja v domovini in tujini.³⁸

Plečnik pa je imel še enega ključnega podpornika, inženirja Matka Prelovška, ki je bil med letoma 1914 in 1937 načelnik mestnega gradbenega urada in je imel na tem mestu odločilno besedo zlasti pri javnih delih.³⁹ Krečič piše: *Lahko rečemo, da je iz njunega znanstva in prijateljstva nastal Plečnikov ljubljanski urbani opus.*

³⁵ Stele, 1928, 5.

³⁶ Stele, 1928, 5.

³⁷ Stele, 1928, 12.

³⁸ Kuševič, 1999, 253.

³⁹ Krečič, 1992, 156.

/.../ Če pa se je kaj dalo, potem je to Prelovšek tudi izpeljal. Sploh je po Ljubljani krožil dovtip, da mesto gradijo trije: Plečnik, Prelovšek in Stele.⁴⁰

Mobilizacija aktantov za preureditev zidu se je torej zgodila v tem krogu, morda z večjim Plečnikovim angažmajem. Peter Krečič meni, da je ključna pobuda za ohranitev zidu prišla od Plečnika in ne od Steleta.⁴¹ Zakaj? Ob močnem navdihu, ki ga je antika pomenila za Plečnikov arhitekturni jezik, je po mnenju Petra Krečiča⁴² imela prav Emona na Plečnika poseben vpliv: *Kako ne bi Emona burila domišljije tako občutljivega in zvedavega dečka, kot je bil Jože Plečnik. Navsezadnje je celo njegova rojstna hiša stala na emonskih ostalinah, celo v neposredni bližini emonskega foruma (česar tedaj Jože še ni mogel vedeti), dve minuti hoda od lastne hiše pa je lahko videl delno raziskane ostanke južnega emonskega obzidja na Mirju.*

Vzpostavljena mreža je bila dovolj koherentna, da je prenašala opažanja, zanimanja, interese v izjave, podobe, ideje o Emoni. Kakšne so bile? Predvsem podobe ugledne predhodnice Ljubljane, ki jo je treba varovati in biti nanjo ponosen.⁴³ Hkrati pa je bilo zanimanje za Emono živo tudi med širšo javnostjo. Rastočo navzočnost Emone v vsakdanjem življenju Ljubljančanov v prvi polovici 20. stoletja potrjujejo poimenovanja lokalov in podjetij, kavarne in kmalu zatem bara Emona ter trgovskega podjetja Emona, predvojnega predhodnika kasnejšega.

Popularnost Emone so utrjevale številne inskripcije. Romanca *Atila v Emoni* pesnika Antona Aškerca je izšla leta 1912 tako v samostojni knjižici kot tudi v časopisu *Ljubljanski zvon*. Leto za tem

⁴⁰ Krečič, 1992, 157; prim. Valena, 2004, 59.

⁴¹ Krečič, 1992, 206.

⁴² Krečič, 2010.

⁴³ Stele, 1928.

SLIKA 3: KARTON/OBEŠANKA Z REKLAMO ZA ČAJ EMONA, PROIZVOD UGLEDNE LJUBLJANSKE LEKARNE BAHOVEC. PREDMET HRANI MGML.

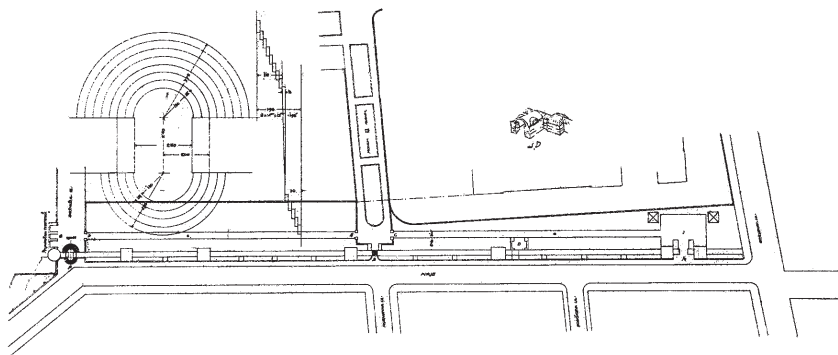
je izšla v strokovnih krogih odmevna Schmidova *Emona*, objava njegovih izkopavanj južnega dela rimskega mesta. Nekoliko kasneje, v obdobju 1920–1940, lahko sledimo novi uspešni blagovni znamki, seriji čajev “Emona”, ugledne ljubljanske lekarne Bahovec (slika 3).⁴⁴ Embalaža je imela v vseh različicah, na sprednji strani ob napisu podobo Ljubljanskega gradu, “slovenske akropole”,⁴⁵ ki je okoli sredine 20. stoletja standarden ljubljanski motiv.

Vstop: nova podoba starega zidu

V nastalo mrežo se je kmalu vključil še en zaveznik za ohranitev obzidja, mestna uprava Ljubljane. Novembra leta 1928 je na redni javni seji ljubljanski občinski svet razpravljajal o ureditvi zidu po Pleč-

⁴⁴ Prim. Ferle, 2010, 46.

⁴⁵ Stele, 1932.

SLIKA 4: PLEČNIKOV NAČRT PRENOVE OBZIDJA NA MIRJU.
KOPIJA DOKUMENTACIJE MGML.

nikovem načrtu in za zapisnik oblikoval predlog: *Rimski zid na Mirju se konzervira po načrtu prof. Plečnika in uredi tamošnja okolica po tem načrtu.*⁴⁶

Po mnogih polemikah so se zidarska dela na zidu začela šele leta 1934. Glavna dela so bila dokončana do konca leta 1936, ko so na seji tehničnega odbora ljubljanskega mestnega sveta 13. 10. 1936 poročali o *končni ureditvi rimskega zidu in parka med Mirjem in obrtno šolo oz. tehniko po načrtu prof. Plečnika.*⁴⁷ Arhitekt Jože Plečnik je rimsko obzidje temeljito preoblikoval. Skozenj je prebil dva nova prehoda, da je nastala povezava s Snežniško in Murnikovo ulico, za obzidjem je uredil park z razstavljenimi antičnimi arhitekturnimi členi in v emonskih stranskih mestnih vratih zgradil lapidarij (slika 4). Na cestno stran obzidja je dal zasaditi drevored topolov. Ob nekdanji glavni vhod v Emono je postavil osem masivnih stebrov iz konglomerata, vhod tlakoval in preuredil enega od rimskih stolpov v razgledišče. Nad preboj z Murnikovo je dal postaviti piramido, ki jo je prekril s travnato rušo (slika 5), dal zasaditi

⁴⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana, cod. III/83.

⁴⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana, cod.VIII/51.

topole ob zunanji fronti zidu, na notranji strani zidu postavil dve zemljeni piramidi (slika 6).

Postavlja se vprašanje, kako da je bilo tako radikalno preoblikovanje rimskega zidu, spomenika, sploh mogoče. Vpogled v očitno nasprotje med v trdne okvirje postavljenimi merili konservatorske stroke in Plečnikovo stvaritvijo je v tekstih tega časa, prav tako pa v kasnejših, redko najti. Plečniku in Steletu je bila skupna ideja Ljubljane kot klasičnega mesta.⁴⁸ Prenova rimskega zidu na Mirju je sad njunih skupnih prizadevanj, njunega zavezništva, ki je moralo biti na obeh straneh vendarle nekakšen kompromis. Alenka Kuševič piše, da se je Stele *strogo držal pravila dunajske Centralne komisije 'konservirati, ne restavrirati'*.⁴⁹ France Stele je torej moral iti čez ostro doktrino svoje stroke. To potrjuje tudi Krečič, ki pravi, da je od 20. let pa do Plečnikove smrti in še po njej *stal Stele za slehernim njegovim delom, za vsakim, četudi spomeniškovarstveno spornim posegom, vzemimo na Ljubljanskem gradu leta 1932*.⁵⁰ Plečnik je tako zid, rimsko ostalino, kot Steleta, svojega prijatelja in občo- dovalca, uporabil, da je ustvaril novo umetniško delo, nov kos svoje vizije Ljubljane. Stele pa je Plečnika kot že znano ime, čigar beseda in delo imata težo, prav tako potreboval, da je rešil zid pred rušitvijo. Tu sta se srečali dve omrežji aktantov, eno spleteno okoli Plečnika in eno okoli Steleta.

Eden od pogojev za učvrstitev mreže, spletena za ohranitev rimskega zidu na Mirju, so bile vizualizacije Emone v takratni Ljubljani, tlorisi rimskega mesta v sodobnem. Zakaj? Kot smo že rekli, so aktanti mreže spremenljivi sistemi zavezništev, ki obstajajo glede na vpletene aktante, ki niso samo ljudje, ampak tudi živali, objekti,

⁴⁸ Prim. Plečnikovo pismo v Stele, 1928, 12, ter Stele, 1932, in Stele, Trstenjak, Plečnik, 1941.

⁴⁹ Kuševič, 1999, 260.

⁵⁰ Krečič, 1992, 157.

ideje oz. v našem primeru zid, del obzidja rimskega mesta Emone. Tehnologije, ljudje, ideje, živali, artefakti so v aktantu mreži v interakciji in kontinuirano oblikujejo drug drugega. Ta interakcija, ki ji teorija akterja in mreže pravi translacija, je med ljudmi lahko analogna običajnim pogajanjem in dogovarjanjem, medtem ko človeški in nečloveški aktanti vedno komunicirajo s pomočjo inskripcij, tj. tekstovnih, kartografskih ali vizualnih reprezentacij, ki se skozi čas ne spreminjajo in jih je mogoče kombinirati z drugimi inskripcijami. S translacijo se neka entiteta materializira v znak, arhiv, dokument, sled, kar teorija akterja in mreže poimenuje inskripcije⁵¹ ali *immutable mobiles*.⁵² Te so običajno dvodimenzionalne in jih je mogoče sestavljati in postavljati drugo nad drugo. Ko se tloris Emone konec 19. in v začetku 20. stoletja postavlja nad tloris Ljubljane (npr. Rutarjev in Schmidov zemljevid), se ideja povezave med rimskim in sodobnim mesto učvrščuje, prepoznavajo se urbanistične posebnosti Ljubljane glede na Emono, Emona postaja del mestnega urbanističnega planiranja. To so ključne inskripcije, ki jih mobilizira mreža, ki jo raziskujemo.

Mobilizacija zaveznikov: prenovljeno rimsko obzidje

Južno emonsko obzidje na Mirju je pridobilo dovolj zaveznikov tako v strokovni javnosti kot pri Ljubljančanih nasploh, zato zidu niso porušili, ampak je bil med letoma 1936–1938 prenovljen po načrtih arhitekta Plečnika. Plečnikova podoba Mirja se je do danes precej spremenila. Najprej sta se podrli obe piramidi ob glavnem rimskem vhodu, ki sta zaradi dežja začeli razpadati že kmalu po postavitvi. Po 2. svetovni vojni so v skladu z rigoroznejšimi pogledi na integriteto spomenikov prevladali ostrejši kriteriji avtentičnosti prezenta-

⁵¹ Angl. *inscriptions*.

⁵² Prim. Latour, 1999, 306–307.

cije historičnega spomenika.⁵³ Nekatere Plečnikove elemente so spremenili v želji narediti prezentacijo bolj dokumentarno: tako piramido nad prehodom v Murnikovo ne zarašča več trava, ampak je kamenje, ki jo sestavlja, vidno. Medtem ko Peter Krečič piše, da je moral biti drevored topolov na zunanji strani obzidja odstranjen zaradi njegovega razdiralnega delovanja na temelje zidu, pa Iva Curk, arheologinja, ki je vrsto let delovala na Zavodu za spomeniško varstvo, pojasnjuje: *Pred leti je bilo vrsto Plečnikovih ureditev in dopolnitev treba popraviti. Ob tem je dr. Jaro Šašel kot zagovornik čistejše znanstvene razlage obzidja dosegel, da so posekali drevesa ob zunanji strani. Na tak način spomenik kaže negostoljubno podobo, ki naj bi jo mestno obrambno obzidje tudi nekoč kazalo prihajajočim.*⁵⁴

Kljub nekoliko drugačnim interesom na novo vključenih aktantov je mreža ostala dovolj koherentna, da je vzdržala. Po drugi svetovni vojni je prihajalo do vse večjega zakrivanja (punktualizacija ali zakrivanje,⁵⁵ translacija entitet v mreži v eno sam, navidez enostaven blok, črno skrinjico), tako da rimski zid kmalu ni bil več viden kot posebna mreža, ampak kot del širšega omrežja dediščine Emone.

Druge Plečnikove rešitve so ostale do danes, čeprav so bile tudi zanje načrtovane rigorozne spremembe. V informacijsko-dokumentacijskem centru Ministrstva za kulturo hranijo dokument⁵⁶ z dne 15. 8. 1960, napisan na Okrajnem ljudskem odboru, Oddelek za družbene službe, Odsek za spomeniško varstvo, ki v 17 točkah predvideva radikalne spremembe na takratni podobi zidu na Mirju: odstranitev piramide nad prehodom v Murnikovo, odstranitev lapidarija in tako naprej. Načrtovane korekcije, v dokumentu imeno-

⁵³ Prim. Kastelic, 1998, 193 (prva objava 1955).

⁵⁴ Curk, 1995, 72.

⁵⁵ Angl. *black-boxing*.

⁵⁶ Št. 246/1960.

SLIKA 5: PLEČNIKOVA PODOBA JUŽNEGA EMONSKEGA OBZIDJA: ZATRAVLJENA PIRAMIDA NAD PREHODOM V MURNIKOVI ULICI. PIRAMIDA JE BILA VEČKRAT POPRAVLJENA; PO 2. SVETOVNI VOJNI JE BILA TRAVNA RUŠA V CELOTI ODSTRANJENA. FOTOTEKA ARHITEKTURNEGA MUZEJA LJUBLJANA.

vane “zaščitna dela”, naj bi prav tako kot že izvedene spremembe približale zid njegovi originalni rimski podobi.

Prva monumentalizacija Emone

S Plečnikovim posegom v južno emonsko obzidje in njegovo neposredno okolico je Ljubljana prvič dobila javen prostor, kjer je bila emonska antika eksplicitno postavljena v ospredje. Jože Plečnik je v obzidje in park nanizal različne arhitekturne elemente: piramide, lapidarij, razgledni stolp, mestna vrata, rimske ostanke v parku. Hrausky, Koželj in Prelovšek menijo, da je Plečnik s svojo interpretacijo rimskih vzorov želel poustvariti vtis antike in tako obogatiti arheološki spomenik.⁵⁷ Vzore za svoj načrt je iskal v Rimu in v neo-

⁵⁷ Hrausky, Koželj, Prelovšek, 1996, 62.

klasičnih pristopih; za inspiracijo mu ni bila zgolj emonska, ampak tudi neka druga, bolj izdelana, mogoče bolj brezčasna antika. Skratka, emonskemu zidu je bila dodana še nova, poudarjeno antična dimenzija z eklektičnim zbirom novih in starih elementov.

Prenovljeno obzidje s parkom je bilo v 20. in 30. letih 20. stoletja nov, monumentalen spomenik v Ljubljani, reprezentativno utelešenje spomina na Emono. Spomeniki so, kot pravi Pierre Nora v svojem klasičnem delu o *lieux de mémoires*,⁵⁸ prostori, kjer je shranjen spomin, prostori, ki nosijo sled nekega drugega časa, zavestno vzdrževane ideje o preteklosti.⁵⁹ Spomeniki, kot je Plečnikov zid na Mirju, so trajni označevalci spomina in preteklosti, ki lahko s svojo materialnostjo vzbujajo čustva in simbolizirajo nanje vezane zgodbe.⁶⁰ Plečnikova interpretacija rimskega obzidja na Mirju je bila razstava antičnih in po antičnih vzorih izdelanih elementov, ambiciozna kompozicija, ki je učila o mestni dediščini in odgovornostih meščanov. Prav meščani, Ljubljančani, so bili s Steletovo knjižico in njegovimi časopisnimi prispevki pozvani, naj končno začno ceniti ta del svojega mesta kot enega najpomembnejših spomenikov daleč naokoli, tudi zunaj državnih meja.

Emonska antika, doslej puščena ob strani od prvega oblikovanja imaginarija Emone v Ljubljani, tj. od 17. in 18. stoletja,⁶¹ je bila tako znova potisnjena v ospredje. Medtem ko je bilo prvo obdobje emonskega imaginarija vezano na zgodbo o argonavtski ustanovitvi Emone/Ljubljane in osredotočeno na slavljenje prastarih korenin mesta,⁶² se v času 20. in 30. let sklicuje na Emono kot na del antike, kot del sile napredka, kulture, omike in ugleda. Kot je zapisal Pleč-

⁵⁸ Nora, 1996–1998.

⁵⁹ Prim. Nora, 1989, 7 s.

⁶⁰ Rowlands, Tilley, 2006, 500.

⁶¹ Županek, 2008, 3–6.

⁶² Prim. Županek, 2008.

SLIKA 6: PLEČNIKOVA PODOBA JUŽNEGA EMONSKEGA OBZIDJA: PIRAMIDI OB GLAVNEM JUŽNEM VHODU V OBZIDJE. OBE PIRAMIDI STA BILI KASNEJE ODSTRANJENI. PO [HTTP://WWW.ARHITEKTURNI-VODNIK.ORG/?OBJECT=158&MODE=3&PIC=1081&PL=0&O=0&A=0](http://www.arhitekturni-vodnik.org/?OBJECT=158&MODE=3&PIC=1081&PL=0&O=0&A=0), 16. 6. 2009.

nik: *Kaj bi dali drugje za rimski zid! /.../ Tisoče tujcev bi hodilo gledat tlorise rimskih hiš, njih naprave, mozaike, okrasje – med njimi lepe nasade, fontane, čista pota – v ozadju ljubljanski Olymp: klasično silhueto kakor iz jezera se dvigujočega Krima in veliki muzej vseh rimskih ostalin dežele Kranjske.*⁶³

Postavlja se vprašanje, kako še lahko beremo tako odločno in premočrtno monumentalizacijo južnega kraka emonskega obzidja. Plečnikovo preoblikovanje južnega obzidja v (še bolj) monumentalno, estetsko, urejeno formacijo je bila svojevrstna izjava o mestu, v katerem tak zid stoji. Za odločno in premočrtno reinterpretacijo spomenika je stala velika želja Ljubljancev, mestne uprave, konservatorja Steleta in arhitekta Plečnika, da bi dali Ljubljani spome-

⁶³ Stele, 1928, 12.

nik, ki bo bolj antičen in bolj monumentalen kot "pravi" rimski zid. Ta uradno postavljeni, urbani spomenik je direktna referenca na emonsko preteklost Ljubljane in zaželenost imaginarija antike in ne samo posledica uporabe antičnih elementov v Plečnikovem arhitekturnem jeziku, ne samo avtorski izraz umetnika.

Antika, Emona in "skrivna prestolnica Slovencev"

Ohranjanje spomenika ni bila edina motivacija za monumentalno ustvarjanje spominskega prostora na Mirju. Da je močno spodbudo dal takratni politični položaj Ljubljane in Slovencev, je zapisal že France Stele: *Poudarjam končno, da so Ljubljani nastale v novi državi, kjer je njen notranje in zunanje politični položaj bistveno spremenjen in je iz pasivnega postal visoko aktiven, tudi čisto nove naloge in dolžnosti, med katerimi poleg tujsko-prometne ni zadnja ta, da Ljubljana smotreno goji svoj kulturnozgodovinski milje, ki je ena najpozitivnejših postavk v bilanci njenega ugleda v notranjem in zunanem svetu.*⁶⁴

O kakšni spremembi govori Stele v tem zaključnem stavku svoje knjižice, napisane pravzaprav kot pamflet za ohranitev rimskega obzidja na Mirju? Pred letom 1918, v času Avstrijsko-Ogrske monarhije, je bila Ljubljana glavno mesto Kranjske in politično-gospodarsko vezana na srednjeevropsko-habsburški prostor. Leta 1918 so se z razpadom monarhije in ustanovitvijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev te vezi potrgale. V naslednjih letih se je Ljubljana intenzivno trudila gospodarsko prodreti na jug, na trge znotraj nove države. Hkrati pa je politično postala središče slovenstva v državi, ki je zdaj končno postala tudi država Slovencev. Skratka, Stele pravi: Ljubljana je zdaj prestolnica Slovencev in zato med njene dolžnosti spada dvigovanje svojega ugleda, tudi z ohranitvijo in preureditvijo južnega obzidja Emone na Mirju.

⁶⁴ Stele, 1928, 23.

Plečnikovo predelavo Mirja je torej treba pogledati v širšem kontekstu nacionalnega interesa, ki se je udejanjalo (tudi) z arhitekturnim programom prenove Ljubljane. Po letu 1918 lahko govorimo o Ljubljani kot glavnem mestu Slovencev v idejnem, simbolnem smislu; postala je, kot pravi Stabenow, "skrivna prestolnica Slovencev".⁶⁵ Navsezadnje je nova država Slovincem prinesla lastno univerzo in s tem uresničitev ene najpomembnejših nacionalnopolitičnih zahtev iz predvojnega časa – univerzo, na kateri je Jože Plečnik od leta 1920 poučeval arhitekturo.⁶⁶ Kot simbolno središče prepozna Stele Ljubljano, Plečnikovo prenovo mesta, t. i. "Plečnikovo Ljubljano", pa vidi kot ustrezno izgradnjo, "*da bo res glava in srce nevidnega telesa duhovnega organizma*".⁶⁷ Tako je Plečnikova prenova rimskega zidu na Mirju del širšega programa preoblikovati Ljubljano v simbolno prestolnico Slovencev. Znotraj takega programa imajo spomeniki, predmeti in prostori dediščine posebno mesto, uporabo največjega emonskega spomenika za izgradnjo "skrivne prestolnice" Slovencev pa Stabenow označi kot prilastitev antike.⁶⁸

Z monumentalno prezentacijo "več kot rimskega" obzidja v središču Ljubljane je ta postala pokrajina z novo morfologijo. Nova pokrajina ima v produkciji družbe pomembno vlogo: ko ljudje svoje okolje ustvarjajo, spreminjajo in se gibljejo skozenj, povezave med prostorsko izkušnjo in percepcijo reflektivno ustvarjajo, legitimirajo in krepijo družbene odnose in ideje.⁶⁹ Stavek iz *Slovenca* leta 1936 (iz poročila o novoodkritem rimskem grobu ob Tržaški cesti): *Sledovi stare rimske Emone počasi vstajajo ter obujajo sedanjim prebivalcem Ljubljane, naslednice Emone, spomine na staro slavo in*

⁶⁵ Stabenow, 2007, 114 s. s.

⁶⁶ Stabenow, 2007, 115.

⁶⁷ Stele v Stabenow, 2007, 116.

⁶⁸ Stabenow, 2007.

⁶⁹ Van Dyke, Alcock 2005.

*znamenitost našega mesta*⁷⁰ odslikava pogled na Emono kmalu po prenovi zidu. Presežna spomeniška lokacija emonske antike je prinesla mestu skupaj z nanj vezanimi dogodki, izkušnjami in predmeti avro spoštovanja, kontinuitete in kulture. Z novim, monumentalnim spomenikom se je lahko utelesil kolektivni spomin in vzbuja občutek pripadnosti prostoru skupne preteklosti, ki je ključen za oblikovanje identitete. Videli smo, da ta identiteta ni bila zgolj lokalna, ljubljanska, ampak tudi slovenska.

Zaključek

S Plečnikovo interpretacijo ostankov rimskega obzidja na Mirju je dobila Ljubljana reprezentativen javni prostor, kjer je bila emonska antika eksplicitno postavljena v ospredje. Javna, stalno odprta razstava antičnih elementov v parku za obzidjem, odprti lapidarij in celotna ambiciozna kompozicija so pričali o mestni dediščini in odgovornostih meščanov, ki so bili s Steletovo knjižico in njegovimi časopisnimi prispevki pozvani, naj cenijo ta del svojega mesta kot enega najpomembnejših spomenikov daleč naokoli. S tem spomeniškim območjem kot enim od materializacij mestne moči, ugleda in spomina naj bi se Ljubljčančani poučili o svoji antični oz. emonski dediščini in svojih dolžnostih v zvezi z njo, pa tudi o dolžnostih v zvezi z Ljubljano kot duhovno prestolnico Slovencev in v zvezi s svojim narodom. Namen predelave rimskega zidu na Mirju je bil torej vključitev dediščine emonske antike v kolektivni spomin slovenskega naroda, ne zgolj Ljubljčančanov. S tem je, kot pravi Stabenow,⁷¹ narod "brez zgodovine" postal dedič univerzalne zapuščine rimskega imperija in tako našel svoj prostor v zgodovini zahodnega sveta.

⁷⁰ Slovenec, 1936.

⁷¹ Stabenow 2001, 118.

Bibliografija

- BAŠ, F. (1953–1954): "Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti", *Varstvo spomenikov*, 5, 13–37.
- CALLON, M. (1986): "Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fisher men of St Brieuc bay", v: Law, J., *Power, action and belief: a new sociology of knowledge?* London: Routledge, 196–223.
- CALLON, M., LAW, J., RIP, A. (1986): "How to study the force of science", v: Callon, M., Law, J., Rip, A., ur., *Mapping the dynamics of science and technology: Sociology of science in the real world*. London: Macmillian, 3–18.
- CHOAY, F. (2001): *The invention of the historic monument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CURK, I. (1995): *Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji*. Ljubljana: Prešernova družba.
- FERLE, M. (2010): Kralj čajev in njegova apoteka na Kongresnem trgu. V: Ferle, M., *Za pomladno kuro priporočamo Planinka čaj! Ljubljanski lekarnar Leo Bahovec*, katalog razstave. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestni muzej; 39–51.
- HRAUSKY, A., KOŽELJ, J., PRELOVŠEK, D. (1996): *Plečnikova Ljubljana, vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: DESSA.
- KASTELIC, J. (1951): "Walter Schmid", *Zgodovinski časopis*, 5, 292–299.
- KASTELIC, J. (1998): "Zaščita arheoloških spomenikov, neobjavljen referat z 2. posvetovanja konzervatorjev FLRJ, Ljubljana 3.–11. 10. 1955", v: Djurić, B., Knific, T., Slapšak, B., Teržan, B., ur., *Iosephi Kastelic opera selecta. Archeologia Iugoslavica*. Ljubljana, 191–196.
- KOMELJ, I. (1975–1976): "Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem", *Varstvo spomenikov*, 20, 5–52.
- KREČIČ, P. (1992): *Jože Plečnik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

- KREČIČ, P. (2010): *O arhitektu Jožetu Plečniku*. <http://www.aml.si/plecnikova-hisa/teorija/ljubljana-tudi-mediteransko-mesto-plecnikov-poskus.html>, datum dostopa: 8. 7. 2010
- KUŠEVIČ, A. (1999): "Razvoj spomeniškega varstva na Slovenskem", *Varstvo spomenikov*, 38, 247-263.
- LATOURE, B. (1988): *The Pasteurisation of France*. London: Harvard University Press.
- LATOURE, B. (1999): *Pandora's hope. Essays on the reality of social studies*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- NORA, P. (1989): "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, 26, 7-24.
- NORA, P. (1996-1998): *Realms of memory* 1-3. New York: Columbia University Press.
- OBLAK, J. C. (1935): "Mirje", *Kronika slovenskih mest*, letnik 2, št. 1, 1-4, marec.
- ROWLANDS, M., TILLEY, C. (2006): "Monuments and memorials", v: Tilley, C., ur., *Handbook of material culture*. London: Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 500-515.
- SCHMID, W. (1913): *Emona*. Wien: A. Schroll&Co.
- STABENOW, J. (2007): "Urbanizem in gradnja narodov", *Arhitektov bilten* 37: 175/176, 109-119.
- STELE, F. (1928): *V ogrambo rimskega zidu na Mirju v Ljubljani*. Ljubljana: Spomeniški urad.
- STELE, F. (1932): *Ljubljanski grad: slovenska akropola*. Ljubljana: Mohorjeva tiskarna.
- STELE, F., TRSTENJAK, A., PLEČNIK, J. (1941): *Architectura perennis*. Ljubljana: Mestna občina ljubljanska.
- VALENA, T. (2004): "Plečnik's Plan für Split. Reflexionen über das Geschichtsverständnis eines Baukünstlers". V: Koldewey-Gesellschaft. Bericht über die 42. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung 2002, Stuttgart 2004, 54-62.

VAN DYKE, R. M., ALCOCK, S. E. (2003): "Archaeologies of memory, an introduction", v: Van Dyke, R. M., Alcock, S. E., ur., *Archaeologies of memory*. Oxford: Blackwell Publishing, 1-13.

VEYNE, P. (1990): "Kako pišemo zgodovino: pojem intrige", v: Lutar, O., ur., *Vsi Tukididovi možje. Sodobne teorije zgodovinopisja*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije Krt 70, 21-49.

ŽUPANEK, B. (2008): "Podobi starodavne in slavne predhodnice: dediščina Emone in Ljubljana", *Monitor ISH* X/2, 77-91.